

Berkes Katalin

KIKRŐL HALLGAT ENYEDI? A Héliodórosz-fordítás előzményeihez

Enyedi György *Aethiopica*-fordítását 1592. május 1-jén fejezte be. Az eredeti kézirat nem maradt fenn, csak egy 17. századi, viszonylag nehezen olvasható másolata.¹ A másoló Némay István.² Nyomatásban valószínűleg nem jelent meg, noha Enyedi minden bizonnyal kiadásra szánta. Igen figyelemre méltó az „epistola dedicatoria”, melyben a művet a fiatal Báthory Zsigmondnak, Erdély fejedelmének ajánlja, csakúgy, mint az ezt követő előszó az olvasóhoz, valamint a mellékelt vélemények Héliodórosz regényéről. Az ajánlás és az előszó kapcsán számos kérdés merül fel, de főként érdekes, hogy Enyedi többször is kiemeli: először fordítja az *Aethiopicát* latin nyelvre, jóllehet az már negyven évvel korábban, 1552-ben megjelent Stanisław Warszewicki fordításában.³ Előfordulhat, hogy Enyedi tényleg nem tudott a fordításról? Vagy inkább szándékosan hallgat róla? Ezt a kérdést szeretném közelebbről megvizsgálni.

Először a kézirat címlapján fordul elő „nunc primum in Latinam linguam conversi”, majd az ajánlásban: „librum hunc a me primum, quod sciam Latinitatem donatam”.⁴ Az olvasóhoz szóló előszóban újra kihangsúlyozza, ezúttal egy kissé átfogalmazva ezt a gondolatot: „Miratus saepe sum, candide lector, cur suavissimum hunc scriptorem nemo hactenus convertere in Latinum sermonem voluerit”,⁵ majd említést tesz arról, amiről tudomása van: „Eumque Galli ut intellexi, in suam transfusum linguam in deliciis habeant. Martinus quidem Crusius epitomen brevem illius edidit, sed quae irritet potius gustum, quam satiet lectoris animum.”⁶

¹ *HELIODORI Aethiopiae historiae libri decem. Nunc primum in Latinam linguam conversi interprete Georgio Eniedino Transilvano*. Lelőhely: Biblioteca Filialei Cluj a Academiei Republicii Române, Anexa III., Kolozsvár. Jelzete: MS. U. 1089. (mikrofilm-másolat: MTAK, 167.)

² A kézirat végén, az utolsó [372.] oldalon olvasható: „Finis huius operis mercedem sumpsit laboris. Sanctogratiae mense Octobri anni 1647. Stephanus Nemay Urbanus, manu propria”.

³ *HELIODORI Aethiopiae historiae libri decem, nunc primum a Graeco sermone in Latinum translati Stanislao Varseviczki Polono interprete*, Basileae, 1552.

⁴ „ezt a könyvet, melyet – tudomásom szerint – elsőként fordítottam latin nyelvre” fordította: LATZKOVITS Miklós, ld. az ajánlás és az előszó magyar kiadását: ENYEDI György *válogatott művei*, válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 34.

⁵ „Gyakran csodálkozom, Nyájas Olvasó, hogy ezt az annyira élvezetes szerzőt eddig miért nem fordította le senki latinra.” Fordította: LATZKOVITS Miklós, ld. ENYEDI 1997, 36.

⁶ „Őt magát saját nyelvükre fordítva a franciák – úgy tudom – nagyon kedvelik. Martinus Crusius pedig a műnek egy rövid kivonatát publikálta, de azzal inkább felcsigázza az olvasó érdeklődését, semmint kielégíti kíváncsiságát.” Fordította: LATZKOVITS Miklós, ld. ENYEDI 1997, 36.

Az ajánlást és az előszót egy „Testimonia quorundam doctorum de Heliodoro” című melléklet követi. Már az „epistola dedicatoria” végén is utal arra, hogy azért nem szól bővebben a szerzőről és a műről, mert ezt már kiváló tudósok előtte megtették, akiknek véleményét csatolja.⁷ Ebben a részben Julius Caesar Scaliger,⁸ M. Antonius Muretus,⁹ Michael Neander,¹⁰ Vincentius Obsopoeus,¹¹ Nicephorus,¹² Angelus Politianus,¹³ valamint Guilielmus Canterus¹⁴ véleményét szóról szóra idézi Héliodórosz művéről, több esetben a forrást is megjelölve. Ezért is okoz némi fejtörést, hogy Enyedi egyrészt igen tájékozottnak bizonyul az ajánlások felsorolása és idézése terén, másrészt viszont a kor egyik legmeghatározóbb személyét, Melanchthont (1497–1560) nem említi. A „praeceptor Germaniae” az *Elementorum rhetorices libri duo*¹⁵ című művében, amelynek népszerűségét a sok edíció is bizonyítja,¹⁶ szívesen hozza fel példaként Héliodóroszt, ráadásul olyan jeles költők

⁷ „De auctore vero, quis ille, qualisque sit, quodne operis argumentum, nihil est necesse quicquam me loqui cum ex doctissimorum hominum, quae subieci testimoniis, illud perspicuum esse possit.”

⁸ Julius Caesar Scaliger (Giulio Cesare della Scala, 1484–1558), olasz humanista és orvos. *Poetices* c. műve, amelynek valamelyik kiadásából Enyedi is idéz, csak a halála után jelent meg (Lyon, 1561.)

⁹ Marcus Antonius Muretus (Marc Antoine Muret, 1526–1585.) francia humanista, egyike a cícerói latin stílus újjáélesztőinek. Julius Caesar Scaligert személyesen is ismerte és kétszer is meglátogatta ageni otthonában. Előadásai révén akkora hírnévre tett szert Európa-szerte, hogy 1578-ban Báthory István erdélyi fejedelem és Lengyelország királya is meghívta az újonnan alapított krakkói egyetemre jogtudományt tanítani, de ő inkább Rómában maradt XIII. Gergely pápa mellett. Enyedi a *Variarum lectionum libri VIII.* c. művéből idéz, amely először Velencében 1559-ben jelent meg.

¹⁰ Michael Neander (1525–1595) német pedagógus, az ilfeldi kolostoriskola rektora. 1543-tól Wittenbergben tanult és Melanchthonnak volt a tanítványa. 1550-ben meghívást kap Ilfeldbe, ahol a kolostoriskola rektorának nevezik ki. Megreformálja az oktatást, új tantervet dolgoz ki hattól tizennyolc éves korig, melyben központi szerepe van a latin és a görög nyelvnek. Enyedi nem jelöli meg a forrást.

¹¹ Vincentius Obsopoeus adta ki először görögül Héliodórosz Aethiopicáját 1534-ben, Bázelen (*HELIODORI historiae Aethiopiae libri decem, nunquam antea in lucem editi*, ed. Vincentius OBSOPOEUS, Basileae, ex officina Hervagiana, 1534.) Enyedi az előszóból idéz egy hosszabb szakaszt.

¹² Niképhorosz Kallisztoz Xanthopulosz (XIV. század) bizánci egyháztörténész és liturgikus költő.

¹³ Angelus Politianus (Angelo Poliziano, 1454–1494) itáliai humanista és költő.

¹⁴ Guilielmus Canterus (Willem Canter, 1542–1575) németalföldi filológus. Enyedi a *Novarum lectionum libri* c. művéből idéz, amely először Bazelben, 1564-ben jelent meg.

¹⁵ Munkám során a következő kiadást használtam: Philipp MELANCHTON, *Elementorum Rhetorices libri duo. Martini Crusii quaestionibus explicati*, in Academia Tybingensi. Basileae, 1563. per Ioannem Oporinum.

¹⁶ Philipp MELANCHTHON, *Elementorum rhetorices libri duo* – 1531-től számos kiadása jelent meg (Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts, Herausgegeben von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. Stuttgart, A. HIERSEMANN, 1983–2000, 25 Vol., VD/16: M 3001-M 3136)

társaságában említi, mint Homérosz és Vergilius.¹⁷ Nagyon nehezen tételezhető fel, hogy Enyedi, aki 1587 tavaszától a kolozsvári unitárius kollégium rektora, és az *Aethiopica* fordítása idején dialektikát és nyelveket tanít, aki korábbi peregrinációja során másfél évig Genfben, egy évig Padovában folytat tanulmányokat, majd Itália, Németország és Franciaország városait látogatja,¹⁸ ne ismerte volna e művet. Melanchthon, aki a reformáció oktatási elképzeléseinek kidolgozója és az új tanügyi rendszer megszervezője, annál sokkal fontosabb személyiség volt, hogy ezt Enyedi figyelmen kívül hagyta, hagyhatta volna. A trivium területén, azaz a grammatika, a retorika és a dialektika tárgykörében megjelent tankönyvei a legolvasottabb könyvek közé tartoztak Európa-szerte. A 16. század folyamán körülbelül 1200-ra tehető a Wittenbergben tanult magyar diákoknak a száma.¹⁹ 42 éven keresztül tartó tanári pályafutása során elsősorban *grammaticusként* határozta meg magát, ugyanis mindvégig kitarzott amellett az elve mellett, hogy „Non potest scriptura intelligi theologie, nisi ante intellecta sit grammaticae.”²⁰ Melanchthon tanítványa volt Molnár Gergely (?–1564) is, akinek latin nyelvtanát²¹ Enyedi saját költségén újra kiadta, amikor Csepregen volt iskolavezető.

Az sem mellékes, hogy az *Elementorum rhetorices libri duo* 1563-tól bővített, párbeszédes formában is megjelent,²² ahol Martinus Crusius kérdései teszik érthe-

¹⁷ Az „expectatio”-ra hozza példaként: „Virgilius Aeneam suum in maximam tempestatem maris lib. 1. conicit. Sumus solliciti de salute eius: expectamus cupide, quando poeta eum liberet. Initio historiae suae Heliodorus narrat, quomodo latrones invenerint apud Nilum magnum numerum caesorum inter mensas et epulas: iuvenem item vulneribus male affectum, et a formosissima puella defletum. Quid et unde haec fuerint, libro denuo quinto explicatur. Eo artificio, cum ordo naturalis rerum immutatur, auditoris lectorisve attentio semper retinetur erecta: donec absolutum accipiat, quod expectat.” Ld. MELANCHTHON, *Elementorum*, 173. – Az elbeszélés módjáról szóló részben „In historia et poesi excellit inter alios hic ordo: incipere a mediis rebus, inde venire ad primas, postea persequi extremas. Sic Thucydides ab Epidamno exorsus, deinde narrat, quid per quinquaginta annos ante illius urbis actiones in Graecia factum fuerit, postea bellum Peloponnesiacum, occasione eiusdem urbis ortum, pertexit. Talem ordinem et Heliodorus in Aethiopicis habet. Sic in Aeneide Virgilius, a reiectione Aeneae in Africam ad Didonem incipit: deinde excidium Troiae, et navigationem Aeneae novas sedes quaerentis, ab Aenea narrari facit: tum amorem Didonis, et reliqua ordine percenset. Talis etiam ordo est in Odyssea Homeri.” Id. 15. lábjegyzet, 201–202.

¹⁸ ENYEDI György *válogatott művei*, válogatta BALÁZS Mihály és KÁLDOS János, Bukarest–Kolozsvár, 1997, 7–8.

¹⁹ BORZSÁK István, *A magyarországi Melanchthon-recepció kérdéséhez*, ItK, 1965, 433–446.

²⁰ Uo., 441.

²¹ MOLNÁR Gergely, *Elementa grammaticae Latinae pro recta institutione juventutis scholasticae ex prolixioribus grammaticorum praeceptis in breve compendium contracta Georgio Molnar nunc denuo edita opera et impensis Georgii Enyediensis Transylvani*. [Bécs, 1575.]

²² Philipp MELANCHTHON, *Elementorum Rhetorices libri duo. Martini Crusii quaestionibus explicati*, in Academia Tybingensi. (VD/16: M 3124 – M 3127, M 3130, M 3133); Bíró Gyöngyi megjelenés előtt álló könyvében (*Menjetek, szép könyvek, Kolozsvár! Unitárius intézményi- és magánkönyvtárak Kolozsvárott a kezdetektől 1738-ig*) két példányt is említ, amely a kolozsvári unitárius egyház tulajdonában volt. Jelenleg mindkettő a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.

többé a tankönyvet. Martinus Crusius²³ a maga korában igazán ismert filológus volt. Az ógörög és a latin mellett, ismerete és rajongása az újjörög nyelvre is kiterjedt. Ulmi gimnáziumi évei után (1540–1545) Strassburgban folytatja egyetemi tanulmányait Johannes Sturm-nál. 1554–1559 között a memingeni iskola rektora, majd 1559-től a tübingeni egyetemen a görög és latin nyelv professzora, ahol 1564-től retorikát is oktat. Tanárként és grécistaként olyan elismert és népszerű volt, hogy a hallgatósága már nem fért el az épületben, amikor Homéroszról tartott előadásokat. Ezért kellett kibővíteni az auditoriumot, amelyet később, épp a híres előadások miatt, Homéroszról neveztek el. Ugyanennek a Crusiusnak „étvágygerjesztő”²⁴ Aethiopica-kivonatát²⁵ Enyedi is megemlíti az előszóban, viszont az ajánlások között már nem szerepel. A „Testimonia” részben Crusiustól csak a regény cselekményének lineáris vázlatát mellékel. Pedig jó oka lett volna idézni, mivel Crusius gyakorló tanárként a kivonatot hallgatóinak szánta, így jelentőségét két fő szempont alapján, azaz a horatiusi „prodesse et delectare” elv szerint foglalja össze. Először – egy kissé burkoltan – az „epistola dedicatoria” elején, ahol elmondja, hogy két okból fordult Héliodóroszhoz. Egyrészt azért, hogy az ilyen élvezetes olvasmány kikapcsolódást nyújtson számára, másrészt, hogy szerény görög nyelvtudását egy ilyen ékesszóló szerző táplálja.²⁶ Majd a 6. és 7. oldal margóján egyértelműen kiemeli: „Heliodorus prodest”, „Heliodorus delectat”. Felhívja a figyelmet a regény „in medias res” elbeszélésmódjára, melyben nemcsak ügyes esztétikai megoldást lát, hanem az izgalom fokozásának lehetőségét is, amelytől az olvasónak eláll a lélegzete. Melanchthonhoz hasonlóan, az ilyen elbeszélési technikára Vergiliust és Homéroszt hozza fel példaként („Non enim est ordo temporum in narrando conservatus: sed media primo loco, prima in medio ponuntur: ac fit quaedam ingeniosa confusio: personis introductis, a quibus res antecedentium temporum exponuntur. Sicut etiam Vergilius secundum et tertium Aeneidos, contra temporis rationem postponit primo: sicut Homerus in Odyssea Ulysses facit exponentem post multos libros ea, quae temporibus praecesserant. Quae methodus non modo artis est: sed lectorum etiam in legendo constantem et avidum retinet”²⁷). A Héliodórosz-kivonat Crusius minden igyekezete ellenére sem hozta meg a kellő sikert, csak egyetlen kiadást ért meg.

Melanchthont azonban más szál is köti Héliodóroszhoz – és Warszawiczkihez. Az ő ajánlásával jelent meg az Aethiopica első latin kiadása. Melanchthon irányítja

²³ Martin Crusius (Martin Kraus, 1529–1607), ld. *Allgemeine Deutsche Biographie*, hrsg. von der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig, 1876, 4, 633.

²⁴ „quae irritet gustum” írja róla Enyedi az előszóban.

²⁵ *Martini Crusii Aethiopiae Heliodori historiae epitome*. Cum observationibus eiusdem, Francofurti, excudebat Ioannes Wechelus, impensis Bernardi Iobini, 1584.

²⁶ „partim ut animum iucundissima lectione laboribus reficerem, partim ut rursus meam modicam Graecae linguae facultatem, ex eloquentissimo scriptore alerem” ld. 25. lábjegyzet, 3.

²⁷ Ld. 25. lábjegyzet, 4.

Oporinus²⁸ figyelmét Héliodóroszra, valamint regényének latin fordítására, amely a fiatal lengyel nemes, Stanisław Warszewicki tollából származik, mivel tudja, hogy a bázeli nyomdász bölcsen és helyesen ítéli meg a kéziratokat: „Nunc autem ad te mittimus Latinam interpretationem historiae Heliodori. Scio te ipsum prudenter et recte iudicare de scriptis: et tibi notum esse autorem existimo. Oratio est nitida, et non tumida. Et mira est varietas, consiliorum, occasionum, eventuum et adfectuum: et vitae imagines multas continet. Itaque a multis eam legi utile est, et varietas lectores invitare potest. Quare existimo te cum tuo aliquo, et reipub. literariae commodo hanc interpretationem edere posse. Itaque si tuum iudicium cum nostro congruet, quaeso ut eam edas. Interpres est Stanislaus Eques Polonicus, nobilitatem generis, eruditione, virtute, et facundia ornans. Huic etiam hoc tuum officium gratissimum erit.”²⁹

Stanisław Warszewicki (1530?–1591) neve Erdélyben sem volt ismeretlen. Padovában majd Wittenbergben tanult, és Melanchthon tanítványa is volt.³⁰ Héliodórosz Aethiopicáját körülbelül 22 évesen fordítja, feltehetően Melanchthon hatására. E fordítás révén szerzett hírnevének köszönhetően, hogy sikerült bekapcsolódnia az európai humanizmus áramlataiba. A jezsuita rendbe csak jóval később, 1567-ben Rómában lépett be. Hazatérve Lengyelországba először a vilnai kollégium rektora, majd innen Lublinba kerül. Az 1570-es évek elején a Jézustársaság előjárói svéd misszióba küldték Antonio Possevinoval és Laurentius Norvegusszal együtt.³¹ Az 1580-as évek elején az a javaslat is felmerült, hogy az ifjú Báthory Zsigmond nevelőjéül Gyulafehérvárra hívják. Giovanni Paolo Campano, a lengyel rendtartomány provinciális tájékoztatója Aquavivát, a Jézustársaság rendfőnökét 1584. július 25-én kelt levelében: „Et mihi P. Buseus non videtur pro Principe Transylvaniae nunc idoneus, sed minus P. Pisanus et P. Scarga. P. Varsevicus forsán, sed hungaro opus esset vel qui illam linguam teneret.”³² Féltestvére Krzysztof Warszewicki (1543–1603) Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem titkára volt.³³ Mint királyi titkár és diplomata igen tájékozottnak bizonyult mind a lengyel, mind a magyar politikai ügyekben. Báthory váratlan halála után ő volt a gyászünnepek egyik szónoka. A gyászbeszédből kitűnik, hogy nemcsak kiváló szónok, hanem a magyar történelmet is jól ismeri.³⁴

²⁸ Johannes Oporinus (eredetileg Johannes Herbst, 1507–1568) az egyik legjelentősebb bázeli nyomdász. Az ő műhelyében jelent meg Héliodórosz Aethiopicája latinul, Warszewicki fordításában.

²⁹ *HELIODORI Aethiopicæ historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati Stanislao VARSEVICZKI Polono interprete*, Basileae, 1552.

³⁰ BITSKEY István, *A Warszewicki-testvérek és Magyarország = Lengyelek és magyarok Európában*, szerk. NAGY László Kálmán, Debrecen, 2001, 116–122.

³¹ Carlos SOMMERVOGEL, *Bibliothèque de la Compaigne de Jésus*, Paris, 1909, VIII. 994–996.

³² *Monumenta Antiquae Hungariae*, ed. Ladislaus LUKÁCS, II (1580–1586), Romae, 1976, 717.

³³ BITSKEY, *i. m.*, 116–117.

³⁴ Christophorus VARSEVICIUS, *In obitum Stephani primi, regis Poloniae, oratio*. Cracoviae, 1587., a beszédet később 1588-ban Bázelen is kiadták.

Stanisław Warszewicki 1591-ben hal meg. Talán véletlen, hogy Enyedi épp ez év végén fog az Aethiopica-fordításhoz.³⁵ Érdekesképpen megjegyezném, hogy röviddel az 1552-es bázeli kiadás után, 1556-ban Antwerpenben is megjelent az Aethiopica Stanisław Warszewicki fordításában.³⁶ Ez a kiadás is, akárcsak az első, feltünteti a címlapon: „nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati.” Itt még azt is megemlíteném, hogy az 1552-es kiadásban Warszewicki II. Zsigmond Ágost (1520–1572) lengyel királyhoz címzett előszava végén a következő keltezés áll: „12. Calendas Augusti, anno 1551.”³⁷ Ugyanebben az 1552-es bázeli kiadásban Melanchthon Oporinushoz írt ajánlása végén egy még korábbi dátum olvasható: „die 20. Aprilis 1551.”³⁸ Ehhez hasonlóan jelent meg 1551-ben Párizsban, jóval az 1534-es bázeli editio princeps után, az Aethiopica első könyve görögül.³⁹ Ezen a kiadáson is egy hasonló mondat szerepel: „nunquam antea in lucem editi.” Ezt a kiadást Otto Mazal említi,⁴⁰ ahogyan egy másikat is, amelyet ehhez hozzákötöttek, történetesen az Aethiopica első könyvét René Guillon latin fordításában, amely 1552-ben jelent meg,⁴¹ azaz ugyanabban az évben, amelyben Stanisław Warszewicki fordítása is. Ha figyelmesen olvassuk Martinus Crusius 1584-ben megjelent Héliodórosz-kivonatának⁴² előszavát, feltűnik, hogy valami miatt fontosnak tartja megemlíteni, hogy már harmincnégy évvel korábban is foglalkozott ezzel a művel, melynek vázlatát két évvel később elküldte édesapjának („tunc Epitomen quoque eorum in manus resumpsi: quam quarto et trigesimo abhinc anno confeceram: ad patremque μακαρίτην, biennio post... hisce verbis miseram. Accipe, honorande pater, Heliodori Aethiopica – de quibus proxime tibi coram dixi – ex opere Graeco satis magno, a me compendio descripta”⁴³). Igaz, hogy a kötet 1584-ben jelent meg, de mivel az „epistola dedicatoria” 1583-as keltezésű, így ismét eljutunk az 1551-es évhez. Jóllehet sem a címlapon, sem az ajánlásban nem említi, de úgy tűnik, hogy Crusius számára is fontos volt, hogy első legyen. Talán a 16. században az ilyen „reklámszöveg” egyáltalán nem számított szokatlannak. Talán Enyedi is ezért élt

³⁵ Enyedi az előszóban írja „quinque enim mensibus inter quotidianos labores scholasticos ad finem deduxi”. Amennyiben 1592. május elsején készült el a munkával, akkor valamikor 1591 decemberében foghatott a fordításhoz.

³⁶ HELIODORI *Aethiopicarum historiae libri decem, nunc primum e Graeco sermone in Latinum translati Stanislao Varseviczki Polono interprete*, Antverpiae, apud Martinum Nutium, 1556.

³⁷ Ld. VARSEVICZKI, *Aethiopicarum*, a₃v (3. jegyzet).

³⁸ Ld. VARSEVICZKI, *Aethiopicarum*, a₄r (3. jegyzet).

³⁹ HELIODORI *Historiae Aethiopicarum liber primus, nunquam antea in lucem editi*, Parisiis, apud Christianum Wechelum, 1551.

⁴⁰ OTTO MAZAL *Die Textausgaben der Aethiopika Heliodors von Emesa*, Gutenberg Jahrbuch, XLI, 1966, 182–191.

⁴¹ HELIODORI *Aethiopicarum historiae liber primus, Renato GUILLONIO interprete*, Parisiis, apud Christianum Wechelum 1552.

⁴² MARTINI CRUSII *Aethiopicarum Heliodori historiae epitome. Cum observationibus eiusdem*, Francofurti, excudebat Ioannes Wechelus, impensis Bernardi Iobini, 1584.

⁴³ MARTINI CRUSII *Aethiopicarum*, 3.

vele. Ha figyelembe vesszük, hogy a fordítás megjelentetéséhez Báthory Zsigmond támogatására pályázott, akkor méginkább érthető, hogy erre miért volt szüksége.

Sajnos azt nem lehet tudni, milyen forrásokkal rendelkezett Enyedi a Héliodórosz-fordításhoz, vagy milyen kiadások fordultak meg a kezében; ahogyan azt sem, mely európai városokban fordult meg – Genfét és Padovát leszámítva – külföldi tanulmányútján, mivel nincs erre vonatkozó életrajzi adat. Az viszont egészen biztos, hogy a „hibákkal teli görög kódex”-nél⁴⁴ jóval többel rendelkezett, ahogyan ezt Pirnát Antal megállapította,⁴⁵ különben nem tudott volna ekkora szövegrészeket idézni szóról szóra a „Testimonia”-részben.⁴⁶ Az is biztos, hogy a 16. század kiemelkedő humanistái között igen sok az összefonódás, kapcsolat, főleg, ha az illető tanított is valamelyik jelentős európai egyetemen. Ez elég valószínűtlenné teszi azt, hogy Enyedi szelektíven ismerhette volna meg Héliodórosz 16. századi visszhangját, különösen akkor, amikor ennek külön nagy figyelmet szentel. Mintha csak azért igyekezne néhol minél többet elárulni, hogy máshol annál többet elhallgathasson.

Katalin Berkes

WHO ARE OMITTED BY ENYEDI? About the Antecedents of the Heliodorus Translation

György Enyedi finished his Latin translation of Heliodorus's *Aethiopica* on 1st May 1592 as the preface of the manuscript informs us. The original copy has not survived, only its transcription from 1647. Enyedi's translation has probably never been published, although the whole appearance of the text suggests that it was meant to be. The translation is dedicated to Sigismund Báthory, the young Prince of Transylvania. It is very remarkable that Enyedi emphasises several times – first on the title page, than in the prolegomena – that his work was the first Latin translation of Heliodorus's *Aethiopica*, whereas it came out in print in Stanislaw Warszewicki's translation forty years ago, in 1552. The following study tries to decide whether the *Aethiopica*'s earlier translation has indeed escaped Enyedi's attention or he intentionally keeps silent about it.

⁴⁴ Enyedi az *Aethiopica* előszavában kétszer is kihangsúlyozza: „nec emendato codice essem instructus”, „sed si me unicum et quidem mendosum habuisse Graecum codicem... considerent”

⁴⁵ PIRNÁT Antal, *Die Heliodor-Übersetzung von Enyedi = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERÜ, Budapest, 2000, 283–287.

⁴⁶ A kézirat leadása óta már sikerült meghatározni, hogy Enyedi György minden bizonnyal a bázeli kiadást használta a fordításához. Az azonosításhoz a 10. könyv végén szereplő zsiráf leírása szolgált segítségül, ugyanis ezt a részt Angelo Poliziano is lefordította, aki nem használhatta az Opsopoeus-féle kiadást, ugyanakkor ebből a részletből az is kiderül, hogy Poliziano nem azt az „egyetlen” kéziratot használta, amely Mátyás király egykori könyvtárából bukkant elő. Ld. BERKES Katalin, *Enyedi György és a zsiráf*, Magyar Könyvszemle, 126 (2010), 381–386.